

den sonra emîr olan oğlu Nûh hocası Hâkim eş-Şehîd'i vezirliğe tayin etti ve bundan sonra âdeta bütün devlet işlerini ona bıraktı. Bu görevi esnasında da ilmi faaliyetlerinden geri kalmayan Hâkim eş-Şehîd, idarî açıdan zaman zaman bazı devlet adamlarının tenkitlerine mâruz kalmıştır.

İç isyanların ve devletin dağılma âlâmetlerinin görülmeye başlandığı I. Nûh devrinde maaşların ödenmesinde ve erzak dağıtımındaki gecikmelerden veziri sorumlu tutan askerler bir gece ayaklandılar ve 334 yılı Rebîülâhîr ayında (Kasım 945) Hâkim'i öldürdüler. Ölüm tarihi 335 (946) veya 344 (955) olarak da kaydedilmektedir. Bazı kaynaklarda, ayaklanma sırasında olaylardan sorumlu tutulan Hâkim eş-Şehîd'in idam edilmek üzere emîr tarafından askerlere teslim edildiği ileri sürülür.

Eserleri. Çok yönlü bir âlim olan Hâkim eş-Şehîd'in yazdığı nakledilen eserlerin büyük kısmı günümüze ulaşmamıştır. Bilinen eserleri şunlardır: 1. *el-Kâfi*. Müellif, en önemli eseri olan ve *el-Muhtaşaru'l-kâfi* diye de anılan bu çalışmasında İmam Muhammed'in zâhirî'r-rivâye* kitaplarını birleştirip tekrarları çıkararak konuları fıkıh bablarına göre tanzim etmiştir. Hanefî mezhebindeki zâhirî'r-rivâye görüşlerin tesbiti konusunda güvenilir bir kitap olan *el-Kâfi* mezhepte İmam Muhammed'in eserlerinden sonra temel kaynaklardan biri sayılır (yazmaları için bk. Sezgin, I, 443). İmam Muhammed'in nevâdir* rivayete dayanan *Kitâbü's-Şürûf ve Kitâbü'l-Hiyel*'i ile Ebû Yûsuf'un *İhtilâfû Ebî Hanîfe ve İbn Ebî Leylâ* adlı eserinin de yer aldığı (*el-Kâfi*, vr. 653^b vd.; Serahsî, XXX, 128-215) *el-Kâfi*'nin birkaç şerhi arasında en önemlisi Şemsüleimme es-Serahsî tarafından kaleme alınan *el-Mebsû'tur* (I-XXX, Kahire 1324-1331). 2. *el-Müntekâ*. Bir önceki eser gibi mezhep imamı ve talebelerinin görüşlerini toplayan önemli kitaplardan biri olup Takıyyüddin et-Temîmî ve Kâtib Çelebi'nin bazı nevâdir görüşleri de ihtiva ettiğini kaydetmelerine karşılık (*et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 36; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1851) Abdülhay el-Leknevî zâhirî'r-rivâye görüşleri topladığını belirtmektedir (*en-Nâfi'u'l-kebir*, s. 17). Ancak eser *el-Kâfi* kadar yaygınlaşmamış ve zamanla kaybolmuştur.

Hâkim eş-Şehîd'e nisbet edilen diğer eserler de şunlardır: *el-Ğurer* (*Keşfü'z-zunûn*, II, 1202), *el-Mustaḥlaş mine'l-Câmi'* (*Hediyetü'l-ârifin*, II, 37), *Şerhu'l-Câmi'* (Sem'ânî, VII, 426), *Uşûlü'l-*

fıkh (a.g.e., VII, 426), *el-İşârât* (İbn Âbidîn, I, 21), *Muhtaşaru Kitâbi'l-Hiyel*, *el-Muhtaşar*. Bunlardan bir kısmının yukarıdaki eserlerin değişik adları veya bazı bölümleri olması mümkündür. İmam Muhammed'in *Kitâbü'l-Hiyel*'inin talebesi Ebû Hafs el-Kebîr tarafından yapılan bir rivayetin ihtisarı olduğu söylenen *Muhtaşaru Kitâbi'l-Hiyel* bazı araştırmacılara göre müstakil bir eser değildir. Hâkim eş-Şehîd, İmam Muhammed'in bu eserini *el-Kâfi* içerisinde özetlemiş olup Serahsî'nin *el-Mebsû't*'undaki "Kitâbü'l-Hiyel" bu ihtisarın şerhidir. Serahsî, *el-Mebsû't*'un mukaddimesinde ve çeşitli yerlerde *el-Kâfi*'den söz etmeyip şerhettiği metni *el-Muhtaşar* adıyla anarken İbn Âbidîn ve Leknevî her ikisini ayrı eser olarak kaydetmekte, Leknevî ayrıca *el-Muhtaşar*'ın Ebû Abdullah ed-Damegânî tarafından şerh edildiğini de belirtmektedir (*Mecmû'atü'r-resâ'il*, I, 21; *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 182, 185).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâkim eş-Şehîd, *el-Kâfi*, Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 580; Ahmed b. Muhammed el-Halîfe en-Nişâbüri, *Telḥîs-i Târîh-i Nişâbüri* (nşr. Behmân Kerîmî), Tahrân, ts. (Kitâbhâne-i İbn Sînâ), s. 109; Nerşahi, *Târîhu Buḥârâ* (trc. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tirâzî), Kahire, ts. (Dârü'l-Maârif), s. 18; Gerdîzî, *Zeynû'l-aḥbâr* (nşr. Abdülhay Habîbî), Tahrân 1347 ḥş./1968, s. 154-155; Serahsî, *el-Mebsû't*, I, 3-4; XXX, 128-215; Sem'ânî, *el-En-sâb*, VII, 424-426; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam*, VI, 346-347; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 403-404, 458-459; a.mlf., *el-Lübâb*, II, 217-218; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍiyye*, III, 313-315; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XI, 215; İbn Kutluboğâ, *Tâcü'l-terâcim* (nşr. İbrâhîm Sâlih), Beyrut 1412/1992, s. 231-232; Temîmî, *et-Tabakâtü's-seniyye*, I, 36; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1202, 1378, 1851-1852; İbn Âbidîn, *Mecmû'atü'r-resâ'il*, I, 20-21; Leknevî, *el-Fevâ'idü'l-behiyye*, s. 182, 185-186; a.mlf., *en-Nâfi'u'l-kebir* (Süyûtî, *el-Câmi'u's-şagîriçinde*), Beyrut 1406/1986, s. 17; Brockelmann, *GAL*, I, 182; *Suppl.*, I, 294; *Hediyetü'l-ârifin*, II, 37; Zirikî, *el-A'lâm*, VII, 242; Kehlâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, XI, 185; Sezgin, *GAS*, I, 443; Bilmen, *Kamus*², I, 365; Ahmet Özel, *Hanefî Fıkıh Âlimleri*, Ankara 1990, s. 32, 41, 43; Saffet Köse, *İslâm Hukukunda Kanuna Karşı Hile*, İstanbul 1996, s. 41; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, İstanbul, ts. (İrfan Yayınevi), s. 78, 98, 130; M. Ebû Zehre, *Ebû Hanîfe*, [baskı yeri ve yılı yok] (Dârü'l-Fikrî'l-Arabî), s. 216-217, 418-419; M. İbrâhîm Ahmed, *el-Mezhebe 'inde'l-Hanefiyye* (*Dirâsât fi'l-fıkhi'l-İslâmî içinde*), Mekke, ts. (Matâbiu's-Safâ), s. 74; Eyyûb Sait Kaya, *Hanefî Mezhebinde Nevazil Literatürünün Doğuşu ve Ebû'l-Leys es-Semerkandî'nin Kitabı'n-Nevazil'i* (yüksek lisans tezi, 1996), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 18-19, 22, 27; K. V. Zetterstéen, "Nûh", *IA*, IX, 346-347.

BEŞİR GÖZÜBENLİ

HAKİM et-TİRMİZİ

(حكيم الترمذی)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî
b. Hasen et-Tirmizî
(ö. 320/932)

Velîlik konusundaki
görüşleriyle tanınan sâfi.

Tirmizî'de muhtemelen III. (IX.) yüzyılın başlarında doğdu. Hayatını ve geçirdiği ruhi gelişmenin önemli bir kısmını anlattığı *Büdvüvü şe'n* adlı risâlesinde, "kaderinin mutlu bir tecellisi ve iyi bir hoca" diye tanımladığı bir zatın kendisini ilme teşvik ettiğini söyler. Küçük yaşlardan itibaren kendisinden naklî ve akfî ilimleri öğrendiği bu hocanın bir hadis âlimi olan babası olması çok muhtemeldir. Attâr, arkadaşları tahsil amacıyla seyahate çıktıkları zaman başka kimsesi bulunmayan annesini yalnız bırakıp onlara katılmadığı için çok üzülen Hakîm et-Tirmizî'nin Hızır'la karşılaştığını ve ondan tahsil gördüğünü yazar (*Tezkiretü'l-evliyâ*, II, 91-92). Hakîm, Tirmizî ve Belh'te birçok muhaddisten hadis dersleri aldı (Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ*, XIII, 439; Sübkî, II, 245) ve seçkin bir Hanefî fakihinden fıkıh öğrendi (Hücvîrî, s. 178). Yirmi yedi yaşında iken hacca gitme arzusuyla yola çıktı. Bir süre Irak'ta kalıp hadis dinledikten sonra Basra yoluyla Mekke'ye ulaştı. *Büdvüvü şe'n*'de, her gece seher vakti Kâbe civarında dua edip büyük günahlarından tövbe ettiğini, halini düzeltmeye, dünyaya ilgi duymamaya ve Kur'an'ı ezberlemeye muvaffak kılması için Allah'a yakardığını söyler. Hac dönüşü başladığı hâfizlığı memleketinde tamamlayan Hakîm et-Tirmizî, Allah'ı tanımak ve âhirete yönelmek için kitap okumaya ve araştırmalar yapmaya, belde belde dolaşıp bir mürşid aramaya başladı. Bu arada sürekli olarak oruç tutmaya ve nâfile namaz kılmaya devam etti. Âriflerin sözlerinden etkilen-di. Ahmed b. Âsım el-Antâkî'nin bir eserinin tesiriyle riyâzet hayatı yaşaması ve çile çekmesi gerektiğine kanaat getirerek bu yolu tuttu. Yalnızlıktan hoşlandığı, tek başına kırlarda gezdiği ve sık sık harabe ve mezarlıkları ziyaret ettiği bu dönemde kendisine yardım edecek samimi dostlar bulamadığını, ıssız yerlerde dolaşmaya devam ettiği sırada rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünü, nihayet Hak ile arasındaki perdenin kalktığını ve ilhama mazhar olduğunu, meclisine gelenlerle sabahlara kadar sohbet etmeye

ve Allah'a yalvarıp yakarmaya başladığı-
nı söyler (*Büdüvvü şe'n*, s. 14-17).

Ahmed b. Hadraveyh, Yahyâ b. Muâz
er-Râzî ve Ebû Tûrâb en-Nahşebî gibi
büyük sûfîlerin sohbetine katılma im-
kânını bulan Hakîm et-Tirmizî tasavvuf,
ahlâk, kelâm, hadis, tefsir, mezhepler
tarihi ve dil ilimleri gibi çok değişik konu-
larda eserler yazmış ve bu eserler ilgiyle
karşılanmış; ancak bu durum bazılarının
onu kıskanmasına, bazı sözlerini yanlış
yorumlayarak kendisini suçlamasına,
hatta iftirada bulunmasına yol açmıştır.
Nitekim aşktan bahsettiği, halkın ahlâ-
kını bozduğu, bid'at çıkardığı ve peygamber
olduğunu iddia ettiği ileri sürülerek
Belh valisine şikâyet edilmiş, vali bu ko-
nulara konuşmayacağına dair kendisinden
yazılı bir belge almıştır (*a.g.e.*, s. 17,
18). Hakîm et-Tirmizî çektiği sıkıntıların
kendisini daha da olgunlaştırdığını, kar-
şılaştığı belâlardan zevk alır hale geldiğini,
kalp gözünün açıldığını ve ruhen yük-
seldiğini hissettiğini, çıkan bir kargaşa
sonunda kendisine eziyet edenlerin bel-
delerinden kaçmak zorunda kaldıklarını,
ona hürmet eden insanların sohbetine
devam etmeye başladıklarını söyler
(*a.g.e.*, s. 19). Mânevî yükselişini genişçe
anlattığı *Büdüvvü şe'n*'de hayatının
son dönemi hakkında bilgi yoktur. Öm-
rünün sonuna kadar eser yazmayı, çev-
resinde toplanan müridlerin terbiye ve
irşadıyla meşgul olmayı sürdüren Hakîm
Tirmizî'de vefat etti. Türbesi Tirmiz hal-
kı tarafından bugün de ziyaret edilmek-
tedir.

Hakîm et-Tirmizî kendine mahsus bir
üslûpla nakille aklı bağdaştırmaya, naklî
ilimleri aklî bir temele dayandırmaya ça-
lışmıştır. Özellikle Helenistik felsefeden

ve gnostisizmden gelen hikmet anlayışı-
nı tasavvufa aktararak bu hareketin yeni
bir döneme girmesine katkıda bulun-
muş ve bu sebeple "Hakîm" diye anılmış-
tır (Hakîm et-Tirmizî, *Ĥatmü'l-evliyâ*, nâ-
şirin mukaddimesi, s. 8).

Tasavvufu geniş ölçüde hikmet olarak
anlayan Hakîm et-Tirmizî bilgiyi ilim, zâ-
hir hikmet, bâtin hikmet şeklinde üçe
ayırarak, daima bilginin son iki çeşidi üze-
rinde durmuştur. Ona göre tasavvuf sa-
dece mânevî haller değil aynı zamanda
hikmetler yani objektif gerçeklerdir. Pey-
gamberlerin ve velîlerin sahip oldukları
bilgiler yüce ve gizli hikmetler olup bun-
lar kendilerine doğrudan Allah tarafın-
dan verilir. Hak, adl ve sıdk terimleri Ha-
kîm'in üzerinde önemle durduğu kav-
ramlardır. Hak organlar, adl kalpler, sıdk
akıllar için söz konusudur. Hak, adl ve
sıdk hem mârifet hem din olduğundan
belli bir noktada din mârifetten ibaret
olur. Hak şeriat ulemâsının, adl hakîmle-
rin konusudur; sıdk ise hikmet sahipleri-
ne Allah'ın bir lutfudur.

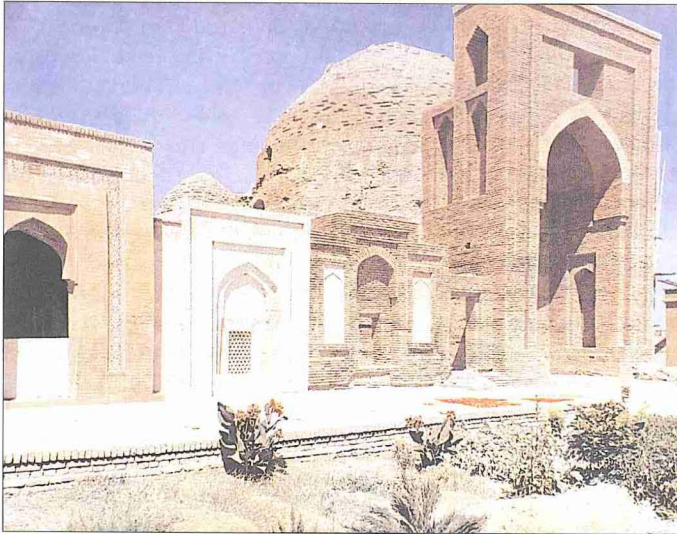
Hakîm'e göre ruhî faaliyetler ya beşerî
çaba veya ilâhî inâyetle (himmet) gerçek-
leşir. Birinci durumda genel, ikinci du-
rumda özel velâyet bahis konusu olur.
Allah'ın hukukuna riayet eden velîler, di-
nin emir ve yasaklarına uymalarının yanı-
sıra niyeti düzeltme ve nefis murakabesi
gibi mânevî hallere de dikkat ederler.
Gerçekten Allah'ın dostları iseler O'nun
lutfuyla velîliğin en yüksek seviyesine
ulaşırlar. Onlar her zaman iyi iş yapmayı
âdet edindiklerinden hatadan korunur-
lar. Çünkü iyilik yapma kendilerinde ta-
bii bir meleke haline gelmiştir (*a.g.e.*, s.
117-127). Allah'tan ilham alan velî (mu-
haddes, mükelleme) gerçek anlamda bu

dereceye sahip olunca aldığı bilgilerin
doğruluğundan emin olur. Şeytan vahye
yanlış bilgiler karıştırmadığı gibi nefis
de velînin ilhamını bozamaz. Velîlik de
peygamberlik gibi kesbî olmayıp ilâhî bir
lutuftur. Ancak peygamberlerin Allah'tan
aldıklarını tebliğ etme görevleri bu-
lunduğu halde velîlik tamamıyla özel bir
mahiyet taşır. Bundan dolayı peygam-
berin mûcize gibi bir delile ihtiyacı olma-
sına karşılık velînin böyle bir delile ihtiya-
cı yoktur. "Peygamberlik delil ile, velî-
lik delildir" diyen Hakîm'e göre velî ile Al-
lah arasındaki ilişki sevgi, gözetim ve inâ-
yet esasına dayanır. Velîler hayrın ve fa-
ziletin canlı timsalleridir. Hak için yaşar-
lar, kendilerini Allah'a hizmete adarlar.
Velîlik tabiatı icabı zamanla sınırlı de-
ğildir, her zaman velî bulunur. Velî semada-
ki ilâhî kemalin yeryüzüne yansımadır.

Daha çok "Ĥatmü'l-evliyâ" konusunda-
ki fikirleriyle dikkati çeken Hakîm et-Tir-
mizî'ye göre nasıl bir hâtemü'l-enbiyâ
(peygamberlerin sonuncusu) varsa bir
de hâtemü'l-evliyâ (son velî) vardır. Hâ-
temü'l-evliyâ sadece velîlerin en sonun-
cusu değil aynı zamanda makamı en yü-
ce, mertebesi en yüksek olanıdır; ondan
daha mükemmel bir velî yoktur (*a.g.e.*,
s. 336-354). Hakîm et-Tirmizî'nin velîlik
konusunda ortaya koyduğu bu görüşler
kendisinden sonra mutasavvıfları geniş
ölçüde etkilemiştir. Özellikle Muhyiddin
İbnü'l-Arabî onun bu nazariyesine büyük
önem vermiştir.

Hakîm, *Ĥatmü'l-evliyâ*' ve *'İlelû's-
şerî'a* adlı eserlerinde ileri sürdüğü fikir-
leri yüzünden suçlanmış, hatta bazıları-
na göre Tirmizî'den çıkarılmasına bu fi-
kirler yol açmıştır. Velîleri nebîlerden üs-
tün görmek, hiç kimsenin bilmediği ve
duymadığı tarzda Allah sevgisinden bah-
setmek, eserlerinde mevzû hadisler al-
mak ve bid'atçılık yapmakla suçlanan
Hakîm (Sübkî, II, 245; İbn Hacer, V, 308)
bu tür konuları hayalinden bile geçirme-
diğini söyler (*Büdüvvü şe'n*, s. 18).

Çok erken başladığı yazı hayatını öm-
rünün sonuna kadar devam ettiren Ha-
kîm'in eserlerinin önemli bir kısmı gün-
müze kadar ulaşmıştır. Kendi ifadesine
göre kitaplarını tasarlayarak ve önceden
karar vererek değil mânevî hallerin bas-
kısı altında kaldığı zaman teselli bulmak
için yazdığından, kolay anlaşılır bir üs-
lûpla telif etmekle beraber bir konuyu
anlatırken başka bir konuya yer vermek-
ten ve düzensizlikten kurtulamamıştır.
Yaşadığı dönemde tasavvuf ve felsefe
terimlerinin henüz belirginleşmemiş ol-

Hakîm
et-Tirmizî'nin
türbesi –
Tirmiz /
Özbekistan

ması da bir ölçüde müphemliğe yol açmıştır.

Kendisinden sonraki sûfler üzerinde etkili olan Hakîm et-Tirmizî'nin görüşlerini benimseyenlerin oluşturduğu gruba Hakîmiyye adı verilmiştir. Ebû Bekir b. Verrâk ile Hasan b. Ali el-Cevzecânî bu hareketin önde gelen simalarıdır (Sülemî, s. 221, 246).

Gazzâlî, özellikle *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'in "gurur" bahsinde (III, 367-402) geniş ölçüde Hakîm et-Tirmizî'nin *Kitâbü'l-Ekyâs ve'l-muğterrîn*'inden, İbn Kayyim el-Cevziyye *Kitâbü'r-Rûh*'ta onun *el-Furûk ve men'u't-terâdüf*'ünden faydalanmıştır (Muhammed İbrâhim el-Ceyûşî, IQ, XX-XXII/3, s. 106-114). İbn Atâullah el-İskenderî, şeyhi Mürsî ile Ebû'l-Hasan eş-Şâzelî'nin Hakîm'e büyük değer verdiklerini, sözlerinden geniş ölçüde faydalandıklarını ve kendisini en büyük velîlerden saydıklarını bildirir. Bizzat İbn Atâullah'ta da bu tesir mevcuttur. Bahâeddin Nakşibend'in Hakîm'i büyük bir vefî olarak tanıdığı ve zaman zaman onun ruhanîyetine teveccüh ettiği nakledilir (Câmî, s. 118, 119; Münâvî, II, 45). Hücûrî'nin gönlünü fetheden Hakîm et-Tirmizî, İbnü'l-Arabî'nin hayran olduğu ve tesirinde kaldığı bir mutasavvıftır.

Eserleri. 1. *Ĥatmü'l-evliyâ*². Nübüvvet ve velâyet meselesinin ilk defa düzenli ve etraflı bir şekilde ele alındığı eser yirmi dokuz bölümden meydana gelmektedir. Müellif eserin dördüncü bölümünde tasavvufî mahiyette 157 soru sormuş, son derece önemli ve derin olan bu sorular hakkında herkesin konuşmayacağını, konuşmasının doğru olmayacağını anlatmak için de bunları cevapsız bırakmıştır. Daha sonra İbnü'l-Arabî bu soruları cevaplandırmak için *el-Cevâbü'l-müstakim ammâ se'ale 'anhü et-Tirmizî el-Hakîm* adlı bir eser yazdığı gibi *el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye*'de de (II, 40-139) bu soruları daha ayrıntılı bir şekilde cevaplandırmıştır (ayrıca bk. *Ĥatmü'l-evliyâ*², s. 142-326). Velîliği nebîlikten üstün görmekle suçlanan ve bu yüzden Tirmizî'den ayrılmaya zorlanan Hakîm'in ne *Ĥatmü'l-evliyâ*'da ne diğer eserlerinde velîliği nebîlikten üstün gördüğüne dair bir ifade vardır. Takıyyüddin İbn Teymiyye, Hakîm et-Tirmizî'nin bu görüşünün bazı kimselerin hâtemü'l-evliyâ oldukları iddiasıyla ortaya çıkmalarına yol açtığını söyler (*Mecmûu fetâvâ*, XI, 223, 227, 263, 372, 444). *Ĥatmü'l-evliyâ*² Osman İsmâil Yahyâ tarafından

yayınlanmıştır (*Mecelletü'l-Mesrîk*, LIV, 387-470; LV, 245-276; Beyrut 1965). 2. *Büdüvvü şe'n*. Hakîm et-Tirmizî'nin otobiyografisi olan bu risâleyi Osman Yahyâ (*Ĥatmü'l-evliyâ*²ya yazdığı mukaddime içinde, s. 14-32) ve Muhammed Hâlid Mes'ûd (IS, IV, 332-343) neşretmiştir. 3. *'İlelü's-şerî'a* (*'İlelü'l-'ibâdât, 'İlelü'l-'ubûdiyye, Kitâbü'l-'İlel, Keyfiyetü's-şalât ve's-sivâk*). Hakîm et-Tirmizî bu eserinde Allah'ın nuru ile bakan bir kimsenin şer'î hükümlerin illet ve hikmetini kavrayabileceğini söyler. Bu görüşünü *İşbâtü'l-'İlel* adlı eserinde nazârî olarak söz konusu eden Hakîm *'İlelü's-şerî'a*'da bunun nasıl uygulanacağını örneklerle göstermiştir. İlahî emir ve yasakların bağlı olduğu bir sebebin bulunmadığını, bunlardan amacın insanların denenmesi olduğunu ileri sürenlere karşı bu tezi savunması, onun bütün dinî hükümleri akılcı bir yaklaşımla yorumladığı suçlaması ile karşılaşmasına sebep olmuştur. Eserin bir nüshası Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Kütüphanesi'ndedir (Haraçcioğlu, nr. 806, vr. 78^a-104^b). 4. *Ĥakîkatü'l-âdemiyân* (*Kitâbü'r-Riyâze fî ta'alluki'l-emr bi'l-halk*). Hakîm et-Tirmizî, hadis ve tasavvuf gibi ilimlerle aklî ve felsefî ilimleri bağdaştırmaya çalıştığı bu eserinde naklî ilimlerin doğruluğunu felsefî usulle ispatlamaktadır. Eser Abdülmuhsin el-Hüseynî tarafından yayımlanmıştır (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, II, 50-108). 5. *el-Menhiyyât*. Eser, özellikle dinin yasakladığı her şeyin ardında yasaklamayı gerektiren bir sebebin bulunduğunu göstermesi bakımından ilgi çekicidir. Müellife göre her yasağın bir gerekçesi vardır; ancak bu gerekçeler farklı olduğundan yasaklar da farklıdır. Bazı hususlar haram olduğu, bazıları da edebe aykırı bulunduğu için yasaklanmıştır. Bu tür yasaklar hidayet yolunda olan kulun bu yoldan sapmaması için getirilmiştir. Hakîm et-Tirmizî, bu eserinde fikhî hükümleri ruhî gayelere bağlayarak zâhirle bâtın arasındaki sıkı münasebeti göstermeye çalışmış, ancak çağdaşları bu yolda onu takip edememişlerdir. Eser Ebû Hâcir Muhammed es-Saîd (Beyrut 1985) ve Muhammed Osman el-Huşî (Kahire 1986) tarafından neşredilmiştir. 6. *Nevâdirü'l-uşûl fî ma'rifeti ahbârî'r-Resûl* (*Selvetü'l-'ârifîn ve bustânü'l-muvahhidîn*). 291 hadisin şerhini ihtiva eder. Hakîm et-Tirmizî, diğer hadis kitaplarından farklı bir mahiyet taşıyan bu eserinde her birine "asil" adını verdiği 291 konu başlığı tesbit et-

miş, her başlığın altına bir hadisin şerhini yapmış ve konu başlığına uygun sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Bu eserde müellifin asıl maksadı hadis rivayet etmek değil sözü edilen esasları açıklamak ve temellendirmektir. Mustafa b. İsmâil ed-Dimâşki'nin *Mirkâtü'l-vuşûl li-Ne-vâdiri'l-uşûl* adlı hâşiyesiyle birlikte yayımlanan eserin (İstanbul 1293) tahkiki basımını Mustafa Abdülkâdir Atâ gerçekleştirmiştir (I-II, Beyrut 1992). Yûsuf Abdurrahman el-Mar'âşî eserde geçen hadisler üzerine müstakil bir çalışma yapmıştır (*Fihristü eĥâdişi Nevâdiri'l-uşûl*, Beyrut 1987). 7. *el-Furûk ve men'u't-terâdüf*. Müellif bu eserinde, eş anlamlı gibi görünen bazı kelimelerin eş anlamlı olmadığını, aralarında az veya çok bir anlam farkı bulunduğunu ispatlamaya çalışır. Eser dil ilimlerini ilgilendiriyor gibi görünürse de müellife göre konu itikadî ve fikhî birçok mesele ile de yakından ilgilidir. Bu hususun açıklığa kavuşturulmasıyla bu meselelerin çözümleneceğini söyleyen Hakîm, eş anlamlı kelimeler arasındaki nüansları tesbit etmek için çeşitli örnekler vermiştir. Eserin bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 1975, 1^b-102^b).

Hakîm et-Tirmizî'nin yayımlanmış diğer başlıca eserleri şunlardır: *Şifâtü'l-kulûb ve ahvâlühâ ve hey'etü terkibi-hâ* (nşr. A. J. Arberry – Ali Hasan Abdülkâdir, Kahire 1947); *Kitâbü'r-Riyâze ve âdâbü'n-nefs* (nşr. A. J. Arberry – Ali Hasan Abdülkâdir, Kahire 1366); *Edebü'l-'âlim ve'l-mu'allim* (nşr. Zâhid Kevserî, Kahire 1358); *Beyânü'l-farq beyne's-şadr ve'l-kalb ve'l-fu'âd ve'l-lüb* (nşr. Nicholas Heer, Kahire 1958; *A Sûfî Psychological Treatise. A Translation of the Beyan al-Farq bayn al-Sadr wa al-qalb wa al-Fuad wa al-Lubb*, trc. Nicholas Heer, MW, LI [1961], s. 25-36, 83-91, 163-172, 244-258); *eş-Şalât ve makâşidühâ* (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1965; nşr. Behîc Gazzâvî, Beyrut 1986); *el-Hac ve esrâruh* (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1969); *Tahşîlü Ne-zâ'iri'l-Kur'an* (nşr. Hüsnî Nasr Zeydân, Kahire 1970); *Menâzilü'l-ubbâd mine'l-'ibâde* (*Menâzilü'l-kâşidîn ile'llâh*) (Kahire 1977; nşr. M. İbrâhim el-Ceyûşî, Beyrut 1990); *Tabâ'ü'n-nüfûs* (nşr. Ahmed Abdurrahîm es-Sâyih – Seyyid el-Cemyây, Kahire 1989); *el-Mesâ'ilü'l-meknûne* (nşr. M. İbrâhim el-Ceyûşî, Kahire 1977); *el-Emsâl mine'l-Kitâb ve's-Sünne* (nşr. Ali Muhammed el-Bi-

câvî, Kahire 1395/1975; nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ, Beyrut 1989); *'İlmü'l-evliyâ'* (nşr. Sâmî Nasr Lutf, Kahire 1983); *el-'Akl ve'l-hevâ* (nşr. Ahmed Subhi Furat, *ŞM*, V [1963], s. 119-133); *er-Red 'ale'r-Râfıza* (nşr. Ahmed Subhi Furat, *ŞM*, VI [1966], s. 37-46).

BİBLİYOGRAFYA:

Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ'* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ, Beyrut 1965, nâşirin mukaddimesi, s. 8, 14-32; a.mlf., *Büddüvü şe'n Ebî 'Abdillâh Muhammed el-Hakîm et-Tirmizî* (nşr. Muhammed Khalid Masud, *İS*, IV [1965], içinde), tür.yer.; Sülemî, *Tabakât*, s. 217-221, 246; Ebû Nuaym, *Hilye*, X, 233-234; Kuşeyrî, *er-Risâle* (Uludağ), s. 149; Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ), s. 178-179, 265; Herevî, *Tabakât*, s. 306; Gazzâlî, *İhyâ'* (Beyrut), III, 367-402; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ'* (nşr. Reynold A. Nicholson), London 1905, II, 91-99; İbnü'l-Cevzî, *Şifâtü's-sâfve*, IV, 141-142; İbnü'l-Arabî, *el-Fütühât*, II, 40-139; Ahmed b. Aybek ed-Dimyâtî, *el-Müstefâd min zeyli Târîhi Bağdâd* (nşr. M. Mevlûd Halef), Beyrut 1406/1986, s. 109, 110; İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, XI, 223, 227, 263, 372, 444; Zehebî, *A'lâmü'n-nûbelâ'*, XIII, 439-442; a.mlf., *Tezkiretül-huffâz*, I, 218; Sübkî, *Tabakât*, II, 245-246; İbn Hacer, *Lisânü'l-Mizân*, V, 308-310; Câmî, *Nefehât*, s. 118, 119; Şa'rânî, *e-Tabakât*, I, 106; Münâvî, *el-Kevâkib*, II, 45, 46; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, II, 154; Arûsî, *Netâ'icü'l-efkâr*, Bulak 1290, I, 164-166; Brockelmann, *GAL*, I, 199; *Suppl.*, I, 356; Sezgin, *GAS*, I, 653-659; Abdülfettâh Abdullah Bereke, *el-Hakîmü't-Tirmizî ve nazariyyetüh fi'l-velâye*, I-II, Kahire 1971; Abdülmuhsin el-Hüseynî, *el-Ma'rîfe 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire, ts. (Dârü'l-Kâtibî'l-Arabî); Muhammed İbrâhîm el-Ceyûşî, *el-Hakîmü't-Tirmizî: Dirâse li-âşârih ve efkârih*, Kahire 1401/1981; a.mlf., "al-Hakîm al-Tirmidhi: His Works and Thoughts", *IQ*, XIV/4 (1970), s. 59-201; a.mlf., "al-Tirmidhi's Theory of Saints and Sainthood", a.e., XV/1 (1970), s. 17-61; a.mlf., "al-Tirmidhi's Conception of the Areas of Interiority", a.e., XVI/3-4 (1970), s. 168-188; a.mlf., "al-Tirmidhi's Conception of the Struggle Between Qalb and Nafs", a.e., XVII/3-4 (1974), s. 4-13; a.mlf., "The Influence al-Tirmidhi on Sufi Thought", a.e., XX-XXII/3 (1978), s. 104-115; a.mlf., "Menhecü'l-Hakîm et-Tirmizî fi't-tef-sîr", *ME*, LIII/5 (1981), s. 898-912; a.mlf., "Menhecü'l-Hakîm et-Tirmizî fi'l-hadîs ve'l-fîkh", a.e., LIII/6 (1981), s. 1069-1075; a.mlf., "Menhecü'l-Hakîm et-Tirmizî fi 'ilmi'l-ke-lâm", a.e., LIII/8 (1981), s. 1473-1484; O. Grabar, "The Earliest Islamic Commemorative Structures Notes and Documents", *Ars Orientalis*, VI, Michigan 1966, s. 16; Ahmed Subhi Furat, "al-Hakîm at-Tirmidî ve Kitâb al-'Aql wa'l-hawâ Risâlesi", *ŞM*, VI (1966), s. 95-116; a.mlf., "Tirmizî", *İA*, XII/1, s. 388; B. Radtke, "el-Hakîm et-Tirmizî", *MMLA*, LIII/3 (1978), s. 561-571; a.mlf., "Der Mystiker al-Hakîm at-Tirmidî", *Isl.*, LVII/2 (1980), s. 237-245; Hasan Qasım Murad, "The Life and Works of al-Hakîm at-Tirmidhi", *HI*, II/1 (1979), s. 65-77; Emel Esin, "Tirmizî", *İA*, XII/1, s. 385.

ABDÜLFETTÂH ABDULLAH BEKEKE

HÂKİM-BİEMRİLLÂH

(الحاكم بامر الله)

el-Hâkim-Biemrillâh Ebû Ali
el-Mansûr b. el-Azîz el-Muizz
el-Ubeydî el-Fâtımî
(ö. 411/1021)

Fâtımî halifesi
(996-1021).

23 Rebîülevvel 375 (13 Ağustos 985) tarihinde doğdu; Azîz-Billâh'ın oğludur. Sekiz yaşında babası tarafından veliaht tayin edildi; onun 28 Ramazan 386'da (14 Ekim 996) ölümü üzerine de "imam" unvanı ve Hâkim-Biemrillâh lakabıyla halifelîğe getirildi. On bir yaşından on beş yaşına kadar süren halifelîğinin ilk devresi, babası Azîz'in vasiyeti gereğince Ebû'l-Fütûh Bercevân'ın vasilîğinde geçti. Başlangıçta sadece vasî olan Bercevân, devlet yönetimini elinde tutan başvezir ve başkumandan Ammâr el-Kutâmî'nin Türk askerlerince görevinden uzaklaştırılmasından sonra mutlak mânada nüfuz kazandı. Kısa sürede büyük bir servet elde eden Bercevân, devlet işleri ve halifenin durumuyla ilgilenmediği gibi takındığı saygısız tavırlarla onun düşmanlığını celbetti. Hâkim, vesâyetten kurtulduğu 390 (1000) yılında Bercevân'ı ortadan kaldırarak gerçek şahsiyetini gösterdi ve yaşının küçük olmasına rağmen aşırı bir taassupla bir taraftan Ehl-i kitaba, diğer taraftan Sünnî müslümanlara karşı çok katı ve insafsız bir uygulama başlattı.

İttifakla belirtildiğine göre Hâkim sert mizaçlı, merhametsiz, insanları öldürmekten zevk alan, kendisine nasihat edenlere zulümle karşılık veren bir kimse idi. Söz ve davranışlarında tutarlılık yoktu. Bazan son derece cömert olur, bazan da aşırı derecede cimrileşirdi. Giydiği yünlü elbiseyi yıllarca değiştirmez, gece ve gündüz kandil ışığında oturur, uzletten hoşlanırdı. Eşek üzerinde çarşı pazarı dolaşır, hisbe görevini bizzat yerine getirir, ölçü ve tartıda hile yapanları şiddetle cezalandırırdı. İlmi sever diye bilinir, fakat âlimlere eziyet ederdi; doğruluk ve iyilikten yana görünür, buna karşılık sâlih kimseleri cezalandırırdı. Çok sayıda devlet adamını ve ulemâyı öldürmüştür. Öte yandan emrettiği yahut yasakladığı hususları bir müddet sonra değiştirip aksini uygulattı. 395 (1005) yılında Hz. Ebû Bekir, Ömer ve Osman gibi sahâbîlere sövülmesini emretti ve sövgü içeren ibarelerin cami,

mescid, cadde, sokak ve dükkân kapılarının üzerine yazılmasını istedi; iki yıl sonra bu uygulamadan vazgeçti. Yine 1005 yılında yahudi ve hristiyanların özel elbiseler giyip zünnar kuşanmalarını, müslümanlarla aynı gemiye binmemelerini ve aynı hamamda yıkanmamalarını, müslüman hizmetçi kullanmamalarını emretti. 399'da (1009) teravih namazını yasakladı ve bu durum dokuz yıl sürdü. Aynı yıl Kahire'de bulunan kiliselerle Kudüs'teki Kiyâme (Saint Sepulcre) Kilisesi'ni yağmalatıp yıktırdı. Ertesi yıl da hristiyanların bayram kutlamalarını yasakladı; daha sonra ise çıkardığı fermanlarla bunları tamamen serbest bıraktı. Şarap içme yasağı uzun süredir uygulanmadığı için içki alışkanlığını ortadan kaldırmak maksadıyla üzüm asmalarını söktürdü. Tebaasının eğlence ve zevklerini sınırlayarak müzikle meşgul olmayı, satranç oynamayı ve Nil nehri üzerinde kayıkla gezinmeyi, kadınların sokağa çıkmalarını yasakladı. İlm-i nücum ile uğraşılmasını menederek münecimleri sürgüne gönderdi. Kahire'de bulunan dükkânların gündüz kapatılıp gece açılmasını ve aydınlatılmasını emretti. Şiîler'in 18 Zilhicce'ye rastlayan Gadir-i Hum gününü kutlamalarını yasakladı ve daha önce Muiz-Lidînillâh tarafından ezana dahil edilen "hayye alâ hayri'l-amel" ve sabah ezanında okunan "es-salâtü hayrun mine'n-nevm" ibarelerini 400 (1010) yılında ezandan çıkardı. Hristiyanları müslüman olmaya zorladı; 404'te ise (1013) tekrar eski dinlerine dönmelerine izin verdi. Önünde yer öpülmesi âdetini kaldırdı; buna karşılık hutbe ve yazışmalara Hz. Peygamber'e salâtü selâm yerine "es-selâmü alâ emîri'l-mü'minîn" ibaresini koydurdu ve hatipler ismini andığında cemaatin ayağa kalkmasını emretti. Bazı bitkilerin yenmesini ve yetiştirilmesini, kurban bayramı dışında sığır kesilmesini yasakladı. Emir ve yasaklarını ihlâl edenleri ise en sert şekilde cezalandırdı. Bundan dolayı halkın yanında yüksekteki devlet memurları ve vezirler de ölüme mahkûm ediliyordu. Bu ağır cezalar yüzünden Mısır ve diğer yerlerdeki halk kendisinden aşırı derecede korkuyordu. Bir defasında Kahire çarşısında dolaşırken bir kasap dükkânına girerek eline bir satır alıp yanındakilerden birini öldürmüş ve sonra da hiçbir şey olmamış gibi oradan uzaklaşmıştı; gönderdiği kefen ve defin izni gelinceye kadar maktûlün cesedine hiç kimse yaklaşmaya cesaret edememişti.